

Rusinowa, Izabella

"Społeczność żydowska Mazowska w XIX-XX w.", Janusz Szczepański, Pułtusk 2005, ss. 515 : [recenzja]

Dzieje Najnowsze 38/1, 219-222

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE

Janusz Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowska w XIX-XX w.*, Pułtusk 2005, ss. 515

Nakładem Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusku im. Aleksandra Gieysztoro ukazała się praca badacza dziejów Mazowsza Janusza Szczepańskiego poświęcona dziejom grupy żydowskiej na terenach Mazowsza Północnego w XIX i XX w.

J. Szczepański w swej najnowszej pracy wykorzystał przede wszystkim archiwalia przechowywane w 26 archiwach, w tym: w Archiwum Akt Nowych, Archiwum Akt Dawnych, Archiwum Państwowym m. st. Warszawy, archiwach miast mazowieckich, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Centralnego Archiwum Wojskowego, relacje Żydów ocalałych z zagłady znajdujące się w archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, liczne źródła drukowane, w tym pamiętniki, bogatą literaturę przedmiotu, liczne prace przyczynkarskie oraz poszczególne roczniki prasy polskiej i wydawanej w jidysz. Wynikiem jego badań jest obszerna monografia zawierająca zarówno ustalenia własne, jak i przemyślenia oparte na pracach innych historyków. Tekst uzupełniają: 58 tabel, ilustracje, indeks nazwisk oraz streszczenia poszczególnych rozdziałów w języku angielskim.

Założeniem J. Szczepańskiego było przedstawienie obrazu życia ludności żydowskiej na ziemiach Mazowsza Północnego na tle wydarzeń politycznych i zmieniających się stosunków społeczno-gospodarczych XIX i XX w., do których Żydzi wnosili sporo elementów pozytywnych.

Praca ma charakter chronologiczno-problemowy. Mazowsze Północne, na którym od XII w. pojawiają się ludzie wyznania możeszowego, to tereny położone między Wisłą a Narwią oraz ziemie historycznego Mazowsza leżące na lewym brzegu Narwi. To obszar rolniczy z licznymi małymi miejskimi ośrodkami spełniającymi funkcje służebne w stosunku do ludności wiejskiej.

Bogaty materiał źródłowy wykorzystany w omawianej publikacji podzielono na pięć obszernych rozdziałów, w których przedstawiono liczebność i mobilność terytorialną grupy żydowskiej na Mazowszu, jej strukturę zawodową i społeczną w kilku okresach historycznych, politykę władz państwowych w stosunku do tej mniejszości narodowej, bogactwo form życia kulturalnego, oświatę, a także funkcjonowanie gmin żydowskich.

Rozdział pierwszy podaje czytelnikowi podstawowe wiadomości o historii osadnictwa żydowskiego na Mazowszu, kiedy to w 1237 r. powstała w Płocku pierwsza gmina żydowska. Kupcy żydowscy przybywali głównie z terenów niemieckich, francuskich, czeskich. Masowy napływ tej ludności nastąpił w XVI w. i był spowodowany wojnami religijnymi toczonymi na zachodzie Europy.

Autor tej interesującej monografii omawia instytucje samorządowe tej społeczności, ich prawa i obowiązki oraz życie w małych ośrodkach miejskich, gdzie Żydzi zajmowali się różnorakim handlem i drobnymi pracami rzemieślniczymi. Zwraca uwagę, że w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej Żydzi posługiwali się w liturgii synagogałnej i szkolnictwie językiem hebrajskim, ich język potoczny zaś stanowił jidysz. Po klęsce powstania kościuszkowskiego ziemie Mazowsza Północnego przez kilka lat stanowiły część państwa pruskiego. Wtedy to nastąpiła likwidacja samorządu gmin żydowskich i przymusowe nadawanie nazwisk niemieckich. Ze względów ekonomicznych Prusacy zmieniali niektóre wcześniejsze wydane w stosunku do tej grupy ograniczenia, co wpłynęło na rozpoczęcie migracji ze wsi do miast. Autor zwraca przy tym uwagę, że np. w Pułtuskowi pierwsi Żydzi zaczęli się osiedlać właśnie w okresie pruskim.

W Księstwie Warszawskim pomimo konstytucji z 1807 r., która wszystkim mieszkańcom zapowiadała równość wobec prawa, wyłączeni z niej zostali chłopcy i Żydzi. W 1808 r. ludność wyznania mojżeszowego stanowiła 9,6% mieszkańców Księstwa Warszawskiego (w miastach mazowieckich 28%, we wsiach 4,4% ludności). To w okresie napoleońskim tworzyły się fortuny żydowskich kupców bogacących się na dostawach do wojska francuskiego.

Okresowi Królestwa Polskiego poświęcony jest rozdział drugi. Datę końcową tego rozdziału stanowi okres powstania styczniowego. Mazowsze Północne przypadło po kongresie wiedeńskim Rosji. Statystyki zamieszczone w pracy informują o wzroście liczebności ludności żydowskiej w miastach i miasteczkach mazowieckich w omawianym okresie. Ludności tej pozwalano mieszkać w określonych rejonach miast. J. Szczepański zwraca uwagę na dyskryminacyjną politykę władz rosyjskich w stosunku do tej grupy, w wyniku której tylko niewielka grupa Żydów zajmowała się rolnictwem. Zawody, jakie wykonywali pozostali, to handel, rzemiosło, wyrobnictwo. Podkreśla przy tym, na podstawie zachowanych źródeł, duże znaczenie rabinów dla społeczności, a także walki wewnątrz grupy religijnej między chasydami a ortodoksami w wielu miastach Mazowsza. Interesujące są próby ustalenia dochodów i wydatków kas bóżnicowych. Autor podkreśla, iż w odróżnieniu od ludności polskiej, w większości nie umiejącej czytać i pisać, dzieci żydowskie miały wykształcenie elementarne. Nie zabrakło też informacji, być może skrótowych, o stosunku tej grupy do powstań polskich. Nie ma natomiast w tych rozważaniach szerszego spojrzenia na politykę rosyjską w stosunku do mniejszości zamieszkujących to państwo, w tym do grupy polskiej żydowskiej oraz odpowiedzi na pytanie o rusyfikację, w tym chociażby w armii rosyjskiej.

Zwolennicy zrównania Żydów w prawach i obowiązkach doprowadzili do tego, że w 1861 r. dopuszczono ludność żydowską do udziału w samorządach lokalnych.

Po reformie administracyjnej Królestwa Polskiego po 1865 r. Mazowsze Północne znalazło się w guberni płockiej i łomżyńskiej. Wiele dotychczasowych miasteczek w ramach represji popowstańczych utraciło prawa miejskie. Wydarzeniom zachodzącym po powstaniu styczniowym na Mazowszu poświęcono rozdział trzeci. J. Szczepański zwraca uwagę czytelnika, iż w drugiej połowie XIX w. ludność żydowska na Mazowszu zaczęła odgrywać coraz większą rolę w życiu ekonomicznym tego regionu, szczególnie w handlu zbożem.

Wraz z rozwarstwieniem społeczności w miastach Mazowsza następują procesy prowadzące do powstawania zarówno związków politycznych, łącznie z organizacjami syjonistycznymi, jak i wszelkiego typu towarzystw, a przede wszystkim pożyczkowo-oszczędnościowych, dobroczynnych, charytatywnych. Organizacje te, a przede wszystkim ich liczba, jak się wydaje, świadczyła nie tylko o liczebności tej grupy, umiejętnościach organizacyjnych, ale i przenikaniu do niej problemów, jakie istniały w imperium rosyjskim. Po 1866 r. dochodziło bowiem do współpracy przedsiębiorców pochodzenia mojżeszowego z władzami rosyjskimi, zezwoleniu na swobodne przemieszczanie się, w tym emigrację, co doprowadzało do nastrojów antysemit-

RECENZJE

kich w społeczności polskiej oraz rywalizacji ekonomicznej polsko-żydowskiej. Autor pracy zwraca też uwagę na plany rosyjskie co do rusyfikacji Żydów, a także na rozwój świadomości narodowej tej grupy. To ostatnie objawiło się m.in. wystawieniem własnych kandydatów do I Dumy.

Ziemie Mazowsza Północnego od pierwszych tygodni I wojny stały się terenem walk wojsk rosyjskich i niemieckich. Wraz z ofensywą niemiecką ludność żydowska z terenów Mazowsza otrzymała rozkaz opuszczenia swych domostw, a czyniąc to, pokazała swe umiejętności samoorganizacyjne, udzielając pomocy najbardziej potrzebującym członkom swej społeczności, czy też tworząc dla sierot domy dziecka. J. Szczepański w swych rozważaniach podkreśla, że znajomość u wielu członków tej grupy narodowej języka niemieckiego pomagała w ich rozwoju gospodarczym i politycznym. Po ogłoszeniu deklaracji Balfoura, by siedzibą żydowskiego ośrodka narodowego stała się Palestyna, nastąpiły podziały wśród ludności na syjonistów i bundowców, które chciały przeformować swój punkt widzenia i oddziaływać na większość. Rozpoczęła się też emigracja do Palestyny, która nasiliła się w latach międzywojennych.

Okres międzywojenny omówiono w rozdziale czwartym. Mazowsze Północne było podzielone między województwo warszawskie i białostockie. W nowym państwie polskim obywatele, niezależnie od swej przynależności religijnej, mieli zagwarantowane konstytucyjne prawa do udziału w wyborach państwowych i samorządowych. Wojna polsko-rosyjska zróżnicowała stosunek grupy żydowskiej do państwa polskiego, szczególnie na terenach Mazowsza. Kilka tysięcy młodych ludzi uciekło przed poborem do wojska, oddziały rosyjskie miały wsparcie w milicji ludowej na Mazowszu, ale zamożniejsi Żydzi identyfikowali się z polską racją stanu.

Autor omawianej pracy podkreśla dużą rolę Żydów w KPP (przyciągały hasła przeciwko prześladowaniom narodowym, nacjonalizm, ustanowienie władzy klasy robotniczej) oraz to, że to w gminach wyznaniowych dochodziło do walk o wpływy poszczególnych ugrupowań politycznych. Zwraca uwagę na wzrost oświaty w tej grupie narodowej, przypomina nazwiska pisarzy piszących w jidysz, jak Zbysze Landau, Josef Opatoszu i innych, omawia centrum kultury, jakim był Płock. Dostrzega przy tym, że tylko niewielka część mazowieckich Żydów sprzyjała procesowi asymilacji. Wśród spolonizowanych dużo było ludzi wykształconych, zasłużonych dla kultury polskiej i rozwoju życia gospodarczego. Większość stanowiła odrębną pod względem religijnym i obyczajowym grupę narodowościową na ziemiach polskich. Wywoływało to animozje z obu stron, co podsycałi polscy i żydowscy nacjonalisci.

Okres okupacji omówiono w rozdziale piątym. Mazowsze stanowiło, podobnie jak to było w okresie wcześniejszym, miejsce zaciętych walk między wojskami polskimi i niemieckimi. Zajmowaniu Mazowsza przez oddziały niemieckie towarzyszyły prześladowania, terror, rabunek mienia, zabijanie, demolowanie domów, kontrybucje, co szczególnie dotyczyło ludności żydowskiej. Autor omawianej pracy skrupulatnie omawia te kwestie. Wprowadzanie nowego porządku to przede wszystkim podziały ludności na Polaków i Żydów. Tych ostatnich koncentrowano w gettach i obozach pracy. Pierwsze getto powstało na Mazowszu w Sierpcu (likwidacja nastąpiła w 1942 r.). Autor na podstawie zachowanych dokumentów i relacji podkreśla pozytywną rolę samopomocy w gettach, z drugiej strony zwraca uwagę, iż dyskusyjne są opinie o roli Judenratów oraz policji żydowskiej, szczególnie dotyczy to roli synów z bogatych rodzin żydowskich.

Janusz Szczepański ostrożnie wyważa swą opinię o stosunkach Polacy — Żydzi w okresie okupacji. Na podstawie relacji, zachowanych źródeł z przekonaniem stwierdza, że ogół polskiego społeczeństwa starał się nieść pomoc wyniszczanej przez Niemców ludności żydowskiej. Walkę z donosicielstwem, szantażem zalecały AK i BCh, nakazując przy tym pomoc dla ukrywających się Żydów.

Szeroko omawia kwestię Jedwabnego. Przypomina czytelnikom, że ziemie północno-wschodniej Polski po 17 września 1939 r. znalazły się w Rosji, a Rosjanie w stosunku do miejscowej ludności stosowali zarówno deportacje w głąb swego kraju, jak i zabójstwa. Wkroczenie wojsk niemieckich na ten teren 22 czerwca 1941 r. zmieniło sytuację. Autor publikacji stara się zarówno wytłumaczyć, jak i potępić zaszłe w tej miejscowości wypadki.

Cenne w pracy są zamieszczone urywki relacji z okresu wojny, podobnie jak i zdjęcia.

II wojna światowa zmieniła demografię małych miasteczek Mazowsza Północnego. Tysiące mieszkańców tego regionu nie przeżyło okupacji niemieckiej, a miasteczka i osady straciły swój mieszany polsko-żydowski koloryt. Zachowały się po nich cmentarze i archiwalia, zdjęcia i sporo zabytków kultury materialnej.

Praca Janusza Szczepańskiego to kompendium wiedzy o dziejach ludności żydowskiej żyjącej w granicach XIX- i XX-wiecznego Mazowsza Północnego. Książka nie jest łatwa w odbiorze. Autor zamieścił w niej wiele szczegółów, nazwisk. Ale przy wielu nazwiskach brakuje informacji o samych postaciach, datach urodzin, ewentualnie zgonów, czy powiązaniach rodzinnych. Upomniałabym się także o podstawowe wiadomości zarówno o polityce państwa rosyjskiego w stosunku do mniejszości narodowych, jak i polityce państwa polskiego po 1919 r. w stosunku do grup narodowych i religijnych zamieszkujących w granicach państwowych. Dodałabym ponadto, iż mieszkańcy polscy wyznania mojżeszowego z punktu widzenia prawa międzynarodowego byli obywatelami polskimi. Czasami bowiem ma się wrażenie, czytając omawianą pracę, że ludność, o której autor pisze, nie bardzo wiedziała, gdzie mieszka i jak mieszka, ale przecież warunki mieszkaniowe zarówno bogatych, jak i biednych mieszkańców miasteczek Mazowsza, niezależnie od przynależności religijnej i narodowej, zbytnio się od siebie nie różniły: brakowało w miastach kanalizacji, wodociągów itp. Domy w większości były drewniane. Mieszkańcy co prawda różnili się religią, ubraniem, ale i w różnym stopniu ulegali bieżącej propagandzie partyjnej czy prasowej. Trochę brakowało mi kontekstów międzynarodowych. Ziemie polskie to przecież część Europy, gdzie wielu mieszkańców zafascynowanych było ideologią pozytywistyczną, nacjonalistyczną i innymi, a migracje stanowiły odpowiedź na zmiany gospodarcze i marzenia innych.

Niezależnie od uwag z zainteresowaniem przeczytałam pracę Janusza Szczepańskiego i sądzę, że zrealizował stawiane przed sobą zadanie — omówienie życia grupy żydowskiej w XIX i XX w. na terenach Mazowsza Północnego.

Izabella Rusinowa
Warszawa

Elżbieta Słabińska, *Inteligencja na prowincji kieleckiej w latach 1918-1939*, Kielce 2004, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, ss. 319

Omawiana publikacja dotyczy ważnej, chociaż rzadko poruszanej w badaniach historycznych, problematyki znaczenia inteligencji prowincjonalnej w życiu społeczeństwa w latach 1919-1939. Być może dotychczasowa niewielka liczba tego typu opracowań wynikała z małego zainteresowania tą tematyką, trudności zdefiniowania tej warstwy w skali województwa czy powiatu i konieczności żmudnego poszukiwania informacji w różnego typu przekazach. Może w grę wchodziła też prozaiczna przyczyna, że dogłębne zbadanie tego zagadnienia ukazałoby ubóstwo intelektualne prowincji, a zarazem obniżyło prestiż grupy, która sama chciała uchodzić za ważną, mającą wpływ na kształtowanie postępowych postaw światopoglądowych.